

Kindî ve Fârâbî'nin İlimler Tasnifinde Müziğin Yeri ve Önemi

The Place of Music and Its Importance in al-Kindî and al-Fârâbî's Classification of Sciences

Mehmet Dugan – Ali Kürşat Turgut

Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
mehmetdugan@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-9745-4249

Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi ABD. Öğrt. Üyesi
akursat01@hotmail.com
Orcid: 0000-0002-4336-8732

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü-Article Type | Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi-Date Received | 13 Mayıs / May 2020

Kabul Tarihi-Date Accepted | 25 Haziran / June 2020

Yayın Tarihi-Date Published | 30 Haziran / June 2020

Yayın Sezonu | Nisan – Mayıs – Haziran

Pub Date Season | April – May – June

Atıf/Cite as: Dugan, Mehmet-Turgut, Ali Kürşat, Kindî ve Fârâbî'nin İlimler Tasnifinde Müziğin Yeri ve Önemi / The Place of Music and Its Importance in al-Kindî and al-Fârâbî's Classification of Sciences.tarr: Turkish Academic Research Review, 5 (2), 289-308 doi: tarr.737432

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Kindî ve Fârâbî'nin İlimler Tasnifinde Müziğin Yeri ve Önemi¹

Mehmet Dugan² – Ali Kürşat Turgut³

Öz

İlk olarak Antik Yunan filozofları tarafından başlatılan ilimlerin tasnif edilmesi süreci felsefe tarihi boyunca birçok düşünürün dikkatini çekmiştir. İslâm felsefesinin kurucu filozoflarından olan Kindî ve Fârâbî de bu konuya kayıtsız kalmamışlardır. Özellikle Fârâbî'nin yapmış olduğu sınıflama gerek sistematikliği gerekse özgünlüğü bakımından öne çıkmaktadır. Filozofların bu konuya olan eğilimleri ise İslâm düşüncesinde ilimler tasnifi geleneğinin başlamasına vesile olmuştur. Müzik ise bu tasniflerin büyük bir bölümünde kendisine yer bulmuştur. Aritmetik, geometri ve astronomi ile birlikte quadrivium olarak bilinen geleneksel sınıflamanın içerisine dahil edilen müzik ilmi, İslâm filozofları tarafından da çoğunlukla söz konusu matematik ilimlerinin içerisinde değerlendirilmiştir. Kindî ve Fârâbî de bu klasik tasnife uymuş ancak onlar müziğe sadece ilimler tasniflerinde yer vermekle kalmayarak bu sanat üzerine ciddi eserler de kaleme almışlardır. İlimler tasnifi ile ilgili eserlerinin yanı sıra müzik üzerine yazılmış olan eserlerinden de istifade ederek onların bu ilmi nerede konumlandıklarına daha iyi vakıf olabilmekteyiz. Nitekim bu makale de ilgili eserlerden yola çıkılarak Kindî ve Fârâbî'nin ilimler tasnifinde müziğin yerini ve önemini belirlemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Felsefesi, İlimler Tasnifi, Müzik, Kindî, Fârâbî.

The Place of Music and Its Importance in al-Kindî and al-Fârâbî's Classification of Sciences

Abstract

Throughout history of philosophy, many thinkers considered on classification of sciences which were first started by Ancient Greek philosophers. Al-Kindî and al-Fârâbî, two of founders of Islamic philosophy, were not indifferent to this topic as well. Espicially, Al-Fârâbî's classification come to the forefront both its systematicity and its originality. Philosopher's tending to this topic caused to begin a tradition among Muslim thinkers. Music was in many of these

1 Bu makale, "İlimler Tasnifi Geleneğinde Müziğin Yeri ve Önemi" (Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2020) adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

2 Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, mehmetdugan@hotmail.com, orcid: 0000-0002-9745-4249

3 Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi ABD. Öğrt. Üyesi, akursat01@hotmail.com, orcid: 0000-0002-4336-8732

classifications as well. Islamic philosophers generally included science of music into traditional classification as known quadrivium together with arithmetics, geometry and astronomy, as predecessors philosophers did. Al-Kindî and al-Fârâbî also thought music in same place. They did not just pointed out where music is on their classification of sciences but also they wrote remarkable music books. So their music books give more idea where they placed music as well as their books which is relevant with classification. In conclusion, this article aims to determine place of music and its importance in the classification of sciences of al-Kindî and al-Fârâbî.

Keywords: Islamic Philosophy, Classification of Sciences, Music, al-Kindî, al-Fârâbî.

Giriş

Müzik, tarih boyunca insanların çeşitli şekillerde kullandığı bir iletişim aracı olmuştur. Hayatın her alanında her türlü duygu ve düşünceye hitap edebilen müziğin kelime kökeni Antik Yunan dilinde bulunan μουσική (mousiké) kelimesine dayanmaktadır. Bu kelime ise Yunan mitolojisinde μούσα (mousa) olarak bilinen tanrıçaların adından gelmektedir. Bu mitolojide müzik, dans ve şiir tanrıçaları olarak bilinen mousaların sanatçılara ilham edeceğine inanılırdı. Sanatçılar, ellerinde müzik aletleriyle tasvir edilen bu tanrıçalardan kendilerine ilham etmeleri için yardım talep ederlerdi.⁴ Dolayısıyla mousa adından türeyen μουσική (mousiké) kelimesi, Mousaların ilhamı ve idaresi ile yapılan sanat yani Mousaların sanatı anlamında kullanılmıştır. Yunanlılar bu kelimeyi, özellikle mûsikîyle şiirin harmanlanarak icra edildiği sanat türleri için tercih etmişlerdir.⁵

Müzik kelimesinin Türk Dil Kurumu'nun sözlüğündeki ilk anlamı ise “birtakım duygu ve düşünceleri belli kurallar çerçevesinde uyumlu seslerle anlatma sanatı, mûsikî” olarak şeklinde verilmektedir. Ayrıca Türkçe sözlükte, “düzenlenmiş seslerden oluşan eserlerin okunması veya çalınması” şeklinde bir anlamı da bulunan müzik kelimesinin dilimize Fransızca musique kelimesinden geçtiği belirtilmektedir.⁶ Müzik sözcüğünün başka diğer dillerdeki karşılıklarına bakılacak olursa; İngilizcede music, Almancada musik, Latincece musica, Arapçada ise موسيقى (mûsikî) olarak yazıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra müzik kelimesinin Arapçaya girmesinden önce özellikle müzik eserlerinde تاليف (te'lif) kelimesinin öne çıktığını görmekteyiz. İlk İslâm filozoflarından olan Kindî (ö. 866), Fârâbî (ö. 950) ve İhvân-ı Safâ'nın bazı eserlerinde mûsikî kelimesini kullandıkları görülürken, bazı kitap ve risalelerinde ise telif kelimesine de rastlanılmaktadır. Arapça sözlükte birleştirmek, oluşturmak ve bir araya toplamak gibi anlamlara gelen te'lif, aynı zamanda te'lifu'l-elhân şeklinde melodilerin bir araya getirilmesi veya kompozisyonu manasında da kullanılmıştır. Türkçe sözlükte de düzenlenmiş eserler tanımının burada bir paralellik arz ettiğini söylemek gerekmektedir. Çünkü müzik, çoğu düşünüre göre anlamlı ve uyumlu seslerin birlikte, bir düzen içinde icra edilmesi şeklinde algılanmıştır. Arap

4 Mark Cartwright, “Muse”, *Ancient History Encyclopedia*; <https://www.ancient.eu/muse/> (erişim tarihi: 26.03.2020).

5 Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 225; Mousalar; Clio, Euterpe, Thalia, Melpomene, Terpsikhare, Polyhymnia, Urania, Kalliope adlarında ve 9 kişidirler. Hesiodus'un *Theogonia* adlı eserinde aktarıldığı üzere Zeus'un Mnemosyne'den olan kızları Mousalar, yaratılışı müzik ile anlatılmaktadır. Bk. Nesrin Akan, *Platon'da Müzik*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 56-57.

6 Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 10. Baskı, Ankara 2005, s. 1446.

toplumunda ise müzik anlamında el-ğına ve el-tarab kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu yüzden şarkıcılar da muğannî ve mutrib kelimeleri ile ifade edilmiştir.⁷

Konumuz açısından bakıldığında ise hem ilimler tasnifinin kökenleri hem de müziğin bir ilim olarak ele alınması Antik Yunan medeniyetine uzanmaktadır. İnsan mizacı üzerindeki etkisi, dolayısıyla da eğitimdeki öneminin artması onun bir ilim olarak görülmesine ve diğer ilimlerle olan ilişkisinin sorgulanmasına neden olmuştur. Nitekim o dönemin ilimleri, trivium (gramer, mantık, retorik) ve sonrasında ise quadrivium (aritmetik, geometri, astronomi, müzik) olarak tasnif edilmiştir. Trivium ve quadrivium aynı zamanda yedi özgür sanat manasına gelen “The Seven Liberal Arts” olarak da anılmaktadır. Özellikle Orta Çağ’da eğitimin odağında bulunan bu sistem, ona vâkıf olan kişiyi özgürleştirdiği düşüncesiyle bu adı almıştır.⁸

Pisagor’un (M.Ö. 570-495) görüşlerinin, özellikle de quadrivium çerçevesinde, matematik ilimlerin oluşmasında önemli bir yeri olduğunu söylemek gerekmektedir. Zira o, müziğin matematik ile olan ilişkisini ortaya koyması nedeniyle kendisinden sonra bu ilme bakışı oldukça etkilemiştir. Pisagor, gök cisimlerinin uyumlu (harmonia) hareketlerini ve müzikteki yasaların oranlarını sayısal olarak açıklamıştır. Ona göre müzikteki bu oranlar evrendeki uyumun küçük ölçekteki benzeri olarak kabul edilmektedir. Böylece Pisagor’a göre sayılar, âlemin arkhesi hüviyeti kazanmıştır.⁹ Pisagor’un bu görüşlerinin İslam düşüncesinde İhvân-ı Safâ tarafından da açıkça kabul edildiğini görebiliriz. Onlar, sayıların bilgisini Pisagor edindiklerini bizzat *Risâleler*’de açıklamaktadırlar.¹⁰ Öyle ki İhvân-ı Safâ, müzikteki uyumun temelinde söz konusu sayısal oranların olduğunu ve bu uyumun en güçlü şekilde müzikte görüldüğünü belirtir.¹¹

Pisagorcü düşüncede gök cisimlerinin söz konusu hareketleri aynı zamanda insan mizacına da yansımaktadır ki, bu ethos olarak adlandırılmaktadır. Ethos, Antik Yunan’ın klasik bir kavramı olarak Platon (M.Ö. 427-347) ve Aristoteles (M.Ö. 384-322), tarafından da kullanılmaktadır.¹² Platon, *Devlet* adlı eserinde siyaset felsefesi bağlamında jimnastik ile birlikte müziğin eğitim sistemindeki yerini değerlendirerek farklı bir etki yaratmıştır. Ülkeyi yönetmeye aday kimselerin müzik eğitimi almalarının zorunluğundan bahsetmektedir.¹³ Müziğin, insan mizacına etkisinin farkında olan Aristoteles de özellikle *Politika* adlı eserinin VIII. kitabında ele aldığı üzere çocukların erdemli bireyler olarak yetiştirilmesi için sanatın kullanılmasını önemsemektedir.¹⁴

7 Ahmet Hakkı Turabi, “Klasik İslam Düşüncesinde Mûsikî Tasavvuru”, *Sanat ve Klasik*, ed. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2016, s. 103.

8 Otto Willmann, “The Seven Liberal Arts”, Vol. 1. New York: Robert Appleton Company, 1907, *The Catholic Encyclopedia*; <http://www.newadvent.org/cathen/01760a.htm> (erişim tarihi: 06.03.2019).

9 Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2010, s. 29-30.

10 İhvân-ı Safâ, “Matematik Kısımının Birinci Risâlesi: Sayılar Hakkında”, çev. Bayram Ali Çetinkaya, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, c. I, s. 33.

11 Birgül Bozkurt, “İhvân-ı Safâ’da Ontolojik Uyum-Teleolojik Bağlam”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/19 (2018), s. 41.

12 Ahmet Cevizci, *Büyük Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2017, s. 734.

13 Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, 401d-402a.

14 Aristoteles, *Politika*, çev. Özgüç Orhan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 546.

Aristoteles, aynı zamanda ilimleri sistematik bir tasnife tabi tutan ilk filozoftur. İslâm düşünürlerini de oldukça etkileyecek olan bu tasnif teorik, pratik ve prodüktif (üretici, poetik) olarak üçlü şekilde sınıflanmıştır.¹⁵ Teorik bilimler fizik, matematik ve metafizik olmak üzere üç tanedir. Aristoteles optik, astronomi gibi disiplinlerle birlikte müziği de matematiğin uygulamalı bilimleri adı altında değerlendirmiştir.¹⁶ Pratik bilimler ahlak ve siyaset olarak iki kısma ayrılmış, siyaset ise kendi içinde retorik, iktisat ve strateji olarak üçe ayrılmıştır. Prodüktif bilimler ise mühendislik ve çeşitli zanaatlar olarak iki kısımdır. İslâm filozoflarının tasniflerine baktığımızda ise genellikle bu minvalde ilerlemiştir. Aristoteles, sınıflamasında yer almayan mantık ilmini ise bir alet ilmi olarak değerlendirmiştir.¹⁷

Daha önce bahsedildiği üzere Orta Çağ'da trivium ve quadrivium eksenli tasnifler göze çarpsa da ilimlerin tasnifinin sonuç olarak Aristotelesçi tasnif mantığı çerçevesinde ilerlediğini söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁸ Bu etki İslâm felsefesine de açıkça sirayet etmiştir. İslâm düşünürlerinin erken dönemdeki çalışmaları daha çok Kur'an ve Hz. Peygamber odaklı olduğu için ilim kavramının muhtevası da bu doğrultuda, İslâm'a dair konular özelinde şekillendiğini belirtmek gerekir.¹⁹ Ancak fetihler ve tercüme vasıtasıyla öğrenilen matematik, geometri, astronomi, felsefe ve mantık gibi birçok ilmin Müslümanların hayatına girmesi de bu kavrama farklı bakış açıları sağlamıştır.²⁰ Zikredilen sebepler vesilesiyle ilimlerin sayısındaki artış ilimleri tasnif etme zorunluluğu doğurmuş ve birçok ilim adamı tarafından bu sınıflamalar çeşitli nedenlerle yapılmıştır. Bu sınıflamalar ilimlerin konusunu, amacını, sınırlarını, hiyerarşiyi ve yöntemini belirlemek, birbirleriyle olan ilişkilerini göstermek, eğitim müfredatı oluşturmak gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.²¹

İlimlerin tasnif süreci yukarıdaki nedenlerin dışında başka açılardan da önem arz etmektedir. Bu tasnifler filozofların ilim anlayışları, hangi ilmi nerede konumlandıkları gibi detayları barındırmaktadır. Böylece filozofların ilmî öncelikleri ve fikir dünyaları açıklığa kavuşabilmektedir. Bu sınıflamalar aynı zamanda ilgili dönemlerde ilimlerin nasıl değerlendirildiklerini ve dönemler ya da düşünürler arasında kıyaslama yapabilme imkânı da sunmaktadır.

15 Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, c. I (A-Z), İzmir 1985, 1025b; Hüseyin Akpınar, "İlimler Tasnifinde Müzik'in Yeri", *İstem*, 3/5 (2005), s. 192.

16 Aristoteles, *Metafizik*, 1025b; Eyüp Erdoğan, "Platon ve Aristoteles'in Bilimlere İlişkin Sınıflamaları", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2009), s. 158.

17 Eyüp Şahin, "Fârâbî'nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçişi ve Kabulü", *Diyanet İlmî Dergi*, 52/1 (2016), s. 154.

18 Mustakim Arıcı, "Temel Problemler Ekseninde *Tasnifî'l-ulûm ve Enmûzecü'l-ulûm* Literatürleri", ed. Mustakim Arıcı, *İlimleri Sınıflamak*, Klasik Yayınları, İstanbul 2019, s. 15.

19 Ali Yıldırım, "İshâk Bin Hasan Tokadî'nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2018), s. 165.

20 Ali Kürşat Turgut, "İslam Felsefesinde İlimler Tasnifi Geleneği", *İslam Felsefesi*, ed. İ. Erdoğan-E. Demirpolat, Lisans Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2018, s. 453.

21 Turgut, "İslam Felsefesinde İlimler Tasnifi Geleneği", s. 454; Akpınar, "İlimler Tasnifinde Müzik'in Yeri", s. 191; Mahmut Meçin, "İhvân-ı Safâ'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2014), s. 437-438; Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'da Bilim Tarihi: Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2017, s. 14.

Kindî'nin İlimler Tasnifinde Müzik

İslâm tarihinin ilk filozofu olarak nitelendirilen Kindî, tarihen tam olarak bilinmese de XI. yüzyılın hemen başında Kûfe'de doğmuştur. Meşşâi ekolünün kurucusu olan filozofun künyesi Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî'dir. Ailesi, Arabistan'ın köklü Kahtân kabilesinden gelmektedir.²² Çocukluk yıllarını Kûfe ve Basra'da geçiren Kindî, sonraki yaşamını Abbasi Devleti'nin başkenti ve ilim adına önemli merkezlerden biri olan Bağdat'ta sürdürmüştür. Burada kimlerden eğitim aldığı bilinmemektedir. Gayretiyle Halife Me'mûn'un dikkatini çeken Kindî, onun kurduğu Beytü'l-Hikme'de ilim adamları arasında yer alarak büyük tercüme hareketine katılmıştır.²³

Kindî ile beraber İslâm coğrafyasında felsefi düşünce tarzının ilk sistematik şekli görülmüştür. O; felsefe, matematik, tıp, optik, astronomi, psikoloji, kimya ve müzik gibi sayısız alanda toplamda üç yüze yakın eser bırakarak hem bir külliyat oluşturmuş hem de kendinden sonra gelecek âlimlere çalışmalarıyla yol açmıştır. Batı'da Alchindus olarak bilinen Kindî'nin birçok eseri Latinceye çevrilmiştir.²⁴ Kindî'nin ölüm tarihi ise net bilinmemekle beraber kaynakların çoğu 866 yılını verse de farklı görüşler de yok değildir.²⁵

Daha önce bahsedildiği üzere, Câbir b. Hayyân'nın şüpheli kabul edilen tasnifini bir kenara bırakacak olursak ilimler tasnifine dair ilk eserleri veren filozof Kindî'dir. Onun ilimler tasnifi adına yazdığı *Kitâbu Mâhiyyeti'l-İlm ve Aksâmih* ve *Kitâbu Aksâmî'l-İlmi'l-İnsî* ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır.²⁶ *Risâle fi Kemmiyeti Kütübi Aristûtâlis vemâ Yahtâcu İleyhi fi Tahsîli'l-Felsefe* (Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine ve Felsefe Öğreniminde Buna Duyulan İhtiyaç Üzerine) ve *Kitâbu'l-Cevâhiri'l-Hamse* (Beş Cevher Üzerine) adlı risaleleri Kindî'nin ilimler tasnifine dair bilgiler verse de bu risalelerin farklı amaçlar üzere yazıldıkları unutulmamalıdır. Çoğu çağdaş araştırmacı da ilk ilimler tasnifini Kindî ile başlatmaktadır. Ancak, söz konusu nedenden dolayı bu konuya temkinli yaklaşmakta fayda olduğu kanaatindeyiz.

Filozofun *Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine* adlı risalesi üzerinden bir değerlendirme yapıldığında o, ilimleri insanın çabası sonucunda elde edebileceği ya da edemeyeceği görüşünden yola çıkarak insanî ve ilahî olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Ona göre ilahî ilimlerden kasıt Allah'ın vahyi doğrultusunda peygamberlerin elde ettiği bilgidir. Peygamberler bu bilgi türüne hiçbir çaba sarf etmeksizin Allah'ın takdiri, istemesi, ilhamı ve vahyi sonucu erişirler. İnsan akli da bu bilginin doğruluğunu, Allah'ın katından gelenin yanlışlığını ispatlama konusunda aciz kaldığından kabul eder.²⁷

22 Mahmut Kaya, "Kindî, Ya'kûb b. İshak", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVI, s. 41.

23 Kaya, "Kindî, Ya'kûb b. İshak", c. XXVI, s. 41-42.

24 Ahmet Hakkı Turabi, "Ebû Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'nin Müzik Risâlelerinde Tesbit Edilen Terimler", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2003), s. 66.

25 Peter Adamson, "Al-Kindî", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2018 Edition)*; <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/al-kindî/> (erişim tarihi: 31.07.2019); Kaya, "Kindî, Ya'kûb b. İshak", c. XXVI, s. 42.

26 Kaya, "Kindî, Ya'kûb b. İshak", c. XXVI, s. 44.

27 Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", *Felsefi Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 438-440.

Kindî, insanî ilimleri aynı zamanda felsefî ilimler olarak da değerlendirmektedir. O, felsefeyi neden sınıflamak gerektiğini ise Aristoteles'in *Topika* adlı eserinde belirttiği "Her şeyin bilgisi, bütün bilgileri kuşatan felsefenin altında değerlendirilir." sözüne atıfta bulunarak açıklamaktadır.²⁸ Onun ilahî ilimler için söylediklerinin aksine insanın gayreti, çabası ve istemesi ile elde edilen bu ilimler fizik, psikoloji ve metafizik olarak teorik ilimler sınıfında; siyaset ve ahlak olarak ise pratik ilimler sınıfında değerlendirilmiştir. Matematik ve mantık ilimleri ise düşünür tarafından birer alet ilmi olarak kabul edilmiş ve aynı zamanda felsefî ilimlere hâkim olmak için elzem görülmüştür. Ayrıca onun tasnifi belirli bir derecelendirmeye dayalıdır. İlahî ilim olarak bahsettiği peygamberlere has olan ilim bütün insanî ilimlerden daha üsttedir. İnsanî ya da felsefî ilimlerin kendi içinde en üstünü metafizik yani ilk felsefedir.²⁹ Fizik, en aşağıda bulunmakta, psikoloji ise fizik ile metafizik arasında konumlanmaktadır. Hatta Kindî, alet ilimleri olan matematik ve mantığın da alt dallarının kendi içinde bir hiyerarşisini vermiştir.³⁰ Buna göre Kindî, matematiğe ait olan ilimleri şu şekilde sınıflandırır:

- Aritmetik
- Geometri
- Astronomi
- Müzik (te'lif)

Kindî, müzik dâhil adı geçen dört matematik ilmine vâkıf olmayanların felsefe yapamayacağını dolayısıyla filozof olabilmesinin mümkün olmayacağını belirtmiştir. Çünkü matematik ilimleri bilmeyen bir kişinin bu kitapları anlaması ve içselleştirmesi ona göre mümkün değildir.³¹ Hatta o, matematik bilmeden ilimle ilgili fikirler beyan eden insanların görüşlerinin değersiz olduğunu vurgulamaktadır.³² Kindî'ye göre felsefe öğrenmek isteyen bir kişinin cevher bilgisine vâkıf olması gerekmektedir. Cevher bilgisine ulaşmanın aracı ise nitelik ve nicelik bilgisine sahip olmaktan geçmektedir. Bahsedildiği üzere, nitelik ve niceliğe ait bilgiler ise aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten elde edilmektedir. Dolayısıyla bu dört matematik ilmine vâkıf olmayan bir kimsenin zaten felsefe bilgisine ulaşması ve filozof olabilmesi mümkün değildir.³³ Ayrıca matematik, doğa bilimlerinin anlaşılmasında da alet ilmi olarak kendisine yer bulmaktadır.³⁴ Bu ilimlerin ilk sırasında bir sayı ilmi olan aritmetik bulunmaktadır. Çünkü ona göre sayıların olması için sayının da olması gerekmektedir. İkinci sıradaki ilim ise geometridir. Astronomi ise aritmetik ve geometriden oluşan üçüncü ilimdir. Matematiğin içinde tasnif edilen son ilim ise müziktir. Kindî, niceliği konu alan iki matematik ilminden bahseder. Biri, tekil nicelikler ile ilgilenen yani toplama, çıkarma, çarpma ve bölme gibi hesaba dayanan aritme-

28 Kindî, "Beş Terim Üzerine", *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 460.

29 Kindî, "İlk Felsefe Üzerine", *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, s. 144.

30 Kindî'nin okumak zorunda bulunduğu kitaplar da bu konuya dikkat çekmek adına yukarıda onun belirttiği sıra ile verilmiştir.

31 Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", s. 434.

32 Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", s. 446.

33 Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", s. 448.

34 A. Cortabarría Beitia, "Kindî'de İlimlerin Sınıflandırılması", çev. Emrullah Yüksel, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1982), s. 225.

tik; diğeri ise sayıların birbirine olan oranını bulan, eşitleyen, orantılanan ve orantılanamayan sayıları konu edinen müzik ilmidir. Geometri ve astronomi ise nitelikle ilgili olan diğeri iki ilimdir. Geometri sabit nitelikleri ile ilgilenen ölçüm ilmidir. Astronomi ise değişen niteliklerle alakalı bir ilim olup, tüm gök cisimlerinin hareketlerini, şekillerini ve hareket sürelerini incelemektedir.³⁵

Kindî'ye göre müzik, astronomi ve insanî nefislerde bulunmaktadır. Ona göre matematiğin bir şubesi olan müzik ilmi, aynı zamanda bir te'lif ilmi olması nedeniyle psikoloji ile de yakından alakalıdır. Bu düşünce onun Pisagorcu yaklaşımının bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendisinin müzik ile alakalı eserlerinde de bu yaklaşım açık bir şekilde gözükmemektedir. Zira o, zikredilen konuyu müzik ile ilgili büyük eserinde daha detaylı verdiğini söylemektedir.³⁶ Söz konusu kitap günümüze ulaşmasa da mezkûr konuların detaylarını Kindî'nin müziğe dair mevcut eserlerinden bakarak vakıf olabilmekteyiz. Onun müzik eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:³⁷

- Kitâbu'l-A'zam fi't-Te'lif
- Risâle fi Nisabi'z-Zamâniyye
- Risâle fi Sınâati'l-Akvâli'l-Adediyye
- Muhtasaru'l-Mûsika fi Te'lifi'n-Negam ve San'ati'l-Ûd ellefehâ li-Ahmed ibn Mu'tasım
- Risâle fi'l-Medhal ilâ Sınâati'l-Mûsika
- Risâle fi Kısmeti'l-Kanûn
- Kitâbu'l-Musavvitâti'l-Meteriyye min Zâti'l-Veteri'l-Vâhid ilâ Zâti'l-Aşrâti'l-Evtâr
- Risâle fi Hubr Sınâati't-Te'lif
- Risâle fi Eczâ Hubriyye fi'l-Mûsika
- Risâle fi'l-Luhûn ve'n-Nağam ellefehâ li-Ahmed ibn Mu'tasım

Kindî'nin belirtilen bu eserlerinden ilk altısı günümüze ulaşmamış veya henüz bulunamamıştır. Diğer dört eserinden hareketle Kindî'nin müziğe dair görüşlerine vâkıf olabilmekteyiz. Onun *Kitâbu'l-Musavvitâti'l-Veteriyye min Zâti'l-Veteri'l-Vâhid ilâ Zâti'l-Aşrâti'l-Evtâr* adlı eseri beş makaleden oluşmaktadır. Fakat bu makalelerden son ikisi mevcut değildir.³⁸ Kindî'nin *Risâle fi'l-Luhûn ve'n-Nağam* adlı risalesinin ise ilk sayfaları kayıptır.³⁹

35 Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", s. 446.

36 Kindî'nin ismini vermediği bu eser muhtemelen *er-Risâletü'l-Kübrâ fi'l-Te'lif* adlı risalesidir. Bk. Beitia, "Kindî'de İlimlerin Sınıflandırılması", s. 222.

37 Ahmet Hakkı Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 38.

38 Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 45.

39 Kindî, "Risâle fi'l-Luhûn ve'n-Nağam", çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 175.

İyi bir matematikçi olduğu bilinen filozofun bu maharetini müziğin çeşitli alanlarına da uyguladığı görülmektedir. Pisagor'un müzikal oranlarını yeniden ele alarak hatalı gördüğü yerleri düzeltmeye çalışmıştır. O, ud tellerinin gerilim farklarını ve bu farkların oranlarını da vermektedir. Örneğin, mesnâ telinin mesles teline oranının 2/3 olduğunu belirtmektedir. Bunun yanı sıra notaların birbirine olan oranlarını da veren filozof örneğin, G ile A notaları arasının 9/8 oranında olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰ Ayrıca İslâm düşünce tarihinde ebced harflerini kullanarak ilk nota yazma gayreti gösteren kişi de Kindî'dir.⁴¹

Kindî, müzik eserlerinin genelinde Pisagorcun anlayışa uygun olarak müziğin insan üzerindeki etkisi ve gök cisimleriyle olan ilişkisine dair izahlarda bulunmaktadır. Bu izahları da özellikle ud enstrümanı üzerinden yapmıştır. Buna göre Kindî, udun her bir telinin hareketinin insandaki hangi davranışları ve huyları açığa çıkardığını ya da engellediğini belirtmektedir.⁴² Ud tellerinin titreşimleri ile insanın davranışlarının harekete geçebileceğini ve birtakım duyguların açığa çıkabileceğini belirten filozof, hangi tellerin hangi davranış ve duygulara sebep olacağını vermektedir. Kindî'nin udun titreşimleri ile insan arasında hem maddî hem de manevî bir bağlantı kurması önemlidir. O, bu konuyu her bir telin tınısının insanın psikolojine ve dolayısıyla tutum ve davranışlarına olan etkisi açısından değerlendirmiştir.⁴³ Bu yaklaşım, giriş bölümümde belirttiğimiz üzere, Platon'un *Devlet* adlı eserinde de işlenmektedir. Kindî bu tür bir ilişkilendirmeyi hayvanlar üzerinden de yapmaktadır.⁴⁴ Kindî, telleri ruh ve cisim açısından da bir değerlendirmeye tâbi tutmuştur. Ona göre zîr teli bir ruha sahiptir ancak cismi bulunmamaktadır. Mesnâ telinin ne ruhu ne de cismi bulunmaktadır. Mesles telinin hem ruhu hem de cismi bulunmaktadır. Bam telinin ise Kindî'ye göre ruhu yoktur fakat cismi bulunmaktadır.⁴⁵ Ud tellerinin her bir telin ister bir gezegen ister bir organ olsun neye denk geldiğini kendi felsefesi doğrultusunda açıklamıştır. Onun teller üzerinden yaptığı kurgu aşağıdaki tabloda gösterildiği şekildedir.⁴⁶

40 Kindî, "Risâle fî Hubr Sınâati't-Te'lif", *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 114-116.

41 Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 41-42.

42 Kindî, "Kitâbu'l-Musavvitâti'l-Veteriyye min Zâti'l-Veteri'l-Vâhid ilâ Zâti'l-Aşrâti'l-Evtâr", çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 149-156.

43 Hatice Toksöz, "Kindî'nin Düşünce Sisteminde Müzikal Seslerle Âlemdeki Düzen Arasındaki İlişki", *Diyanet İlmî Dergi*, 54/2 (2018), s. 101.

44 Kindî, "Kitâbu'l-Musavvitâti'l-Veteriyye min Zâti'l-Veteri'l-Vâhid ilâ Zâti'l-Aşrâti'l-Evtâr", s. 133-136.

45 Kindî, "Kitâbu'l-Musavvitâti'l-Veteriyye min Zâti'l-Veteri'l-Vâhid ilâ Zâti'l-Aşrâti'l-Evtâr", s. 149-152.

46 Kindî'nin *Kitâbu'l-Musavvitâti'l-Veteriyye min Zâti'l-Veteri'l-Vâhid ilâ Zâti'l-Aşrâti'l-Evtâr* ve *Risâle fî Eczâ Hubriyye fî'l-Mûsika* adlı eserlerinde bir telin neye denk geldiği konusunda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin, zikredilen ilk eserde bam ve mesles tellerinin dört unsurdaki karşılığı sırasıyla toprak ve su olarak verilirken, ikinci eserde ise tam tersi olarak geçmektedir. Bu nedenle genel bir çerçeve çizmek adına bir tablo oluşturulurken Ahmet Hakkı Turabi'nin *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri* adlı yüksek lisans tezinde bulunan tablo esas alınmıştır. Bk. Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 97.

	Bam	Mesles	Mesnâ	Zîr
Yörünge Çeyrekleri	4. cüzün başından 7. cüzün sonu kadar	Hilalin başından son dördünün sonuna kadar	Batıdaki cüzün sonundan doğudaki cüzün başına kadar	Gökyüzünün ortasından batıdaki cüzün sonuna kadar
Burç Çeyrekleri	Oğlak, Kova, Balık	Terazi, Akrep, Yay	Koç, Boğa, İkizler	Yengeç, Aslan, Başak
Ayın Çeyrekleri (Gezegen)	İlk dördünden zevâline kadar	Güneşi karşılamasından ilk dördüne kadar	Güneşe yakınlaşmasından son dördüne kadar (Hilal)	İlk dördünden sonuna kadar (Dolunay)
Ayın Çeyrekleri (Zaman)	21. günden sonuna kadar	14. günden 21. güne kadar	İlk günden 7. güne kadar	7. günden 14. güne kadar
Günün Çeyrekleri	Gece yarısından sabaha kadar	Akşamdan gece yarısına kadar	Sabahtan öğlene kadar	Öğleden İkindiye kadar
Ömür Çeyrekleri	İhtiyarlık	Yaşlılık	Gençlik	Çocukluk
Dört Unsur	Su	Toprak	Hava	Ateş
Rüzgar Yönleri	Debûr (Batı)	Kuzey	Sabâ	Güney
Mevsimler	Kış	Sonbahar	İlkbahar	Yaz
Vücuttaki Azalar	Balgam	Sevda	Kan	Safra
Aktif Nefsin Güçleri	Hatırlama	Ezberleme (Hafıza)	Muhayyile	Düşünme
Nefsin Vücuttaki Güçleri	İtici güç	Cimrilik	Zulmedici güç	Cezbedici güç
Bir Canlıda Görülen Fiiller	Yumuşaklık	Korkaklık	Akıl-Zeka	Cesaret
Kokular	-	Gül	Reyhan	-
Renkler	Siyah	Beyaz	Kırmızı	Sarı
Mizaçlar	Yaş-Soğuk	Kuru-Soğuk	Yaş-Sıcak	Kuru-Sıcak

Kindî, notalar üzerinden de benzer ilişkiler kurmaktadır. O, *el-usûlü'l-kinâri't-tâmme* olarak adlandırdığı yedi tane temel notanın olduğunu söylemektedir. O, bu notaların bazılarının müennes bazılarının ise müzekker olduğunu ifade ederken, müennes notalar ile üretilen melodilerin hüznü, müzekker notalar ile üretilen melodilerin ise cesaretlendirici çağrışımları bulunduğunu belirtir.⁴⁷ Bu dişil-eril ayrımı özgün bir nokta olarak Kindî'nin müzik felsefesinde yerini almaktadır. Kindî, yedi notanın her birini ise bir gezegene eşitlemektedir. Bu yaklaşım, daha önce teller üzerinden yapılmaya çalışılırken şimdi de notalar vasıtasıyla vurgulanmaktadır. Gök ve yer arasında kurulan bağın müzik ile nasıl ilişkilendirildiğinin bir başka örneği ise şöyledir:⁴⁸

47 Kindî, "Risâle fi'l-Luhûn ve'Nağam", s. 180-182.

48 Kindî, "Risâle fi'l-Luhûn ve'Nağam", s. 187.

Nota İsimleri	Gezegener
Mutlaku'l-bam	Satürn
Sebbabetü'l-bam	Jüpiter
Vusta'l-bam	Merih
Hınsıru'l-bam	Güneş
Sebbebetü'l-mesles	Venüs
Vusta'l-mesles	Merkür
Hınsıru'l-mesles	Ay

Özellikle ikâ olarak adlandırılan ve ritim formlarını anlatan bu terim, İslâm filozoflarının üzerinde hassasiyetle ele aldığı bir konu olarak göze çarpmaktadır. Kindî'de müzik eserlerinde bu konu üzerinde hassasiyetle durmuştur. Onun bu tespitleri insan nefsi üzerinde derinlemesine bilgi sahibi olduğunu göstermek adına bir veri niteliğindedir. Kindî de hangi ikâ türünün hangi günün hangi anında kullanılması gerektiğini ve hangi duygu hallerini ortaya çıkardığını detaylarıyla açıklamaktadır.

Pisagorcü müzik düşüncesinin derin tesirleri Kindî'nin müzik felsefesinde açıkça görülmektedir. Daha önce enstrümanların hayvanlarla olan ilişkisi üzerine de saptamalar yapan Kindî'nin canlıların doğası ve psikolojisi üzerinde yoğun bir gözleminin olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁹ O, müziğin çeşitli sahalarında matematik ile olan ilişkisi dışında insana olan etkisi bağlamında da psikoloji ile bir alaka kurmuştur. Ayrıca Kindî, eserlerinde müzik teorisi adına birtakım bilgiler aktarmış olsa da, bu konuda Fârâbî kadar detaylı ve sistematik bir teori ortaya koyamamıştır.

Fârâbî'nin İlimler Tasnifinde Müzik

Meşşâî felsefenin en önemli isimlerinden olan hatta bazılarına göre kurucusu sayılan Fârâbî, bugünkü adıyla Otrar olan Farab şehrinin yakınlarında bulunan Vesiç'te 870/71 yılında doğmuştur. Ailesi ve eğitim aldığı hocaları hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Fârâbî'nin *el-Kitâbu fî Zuhûri'l-Felsefe* adlı eseri yarı otobiyografik türde kabul edilse de günümüze ulaşmamıştır.⁵⁰ Bunlara ek olarak onun kadılık yaptığı da bilinmektedir. Buradan bir çıkarımla bu döneme kadar olan eğitimi içinde özellikle fıkıh başta olmak üzere onun dinî tahsil gördüğü söylenebilir.⁵¹ Buhara, Merv, Semerkant ve Belh gibi birçok ilim merkezini ziyaret eden Fârâbî, bu şehirlerde kendini geliştirme gayreti göstermiştir. Konumuz açısından önem arz

49 Kindî, "Risâle fî Eczâ Hubriyye fî'l-Mûsika", çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 163.

50 Osman Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, çev. Ahmet Çapku, İnsan Yayınları, İstanbul 2012, s. 26.

51 Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 31.

etmesi bakımından müziğe dair ilk eğitimini aldığı yerin Buhara olduğu düşünülmektedir.⁵² Kırklı yaşlarında Bağdat'ta bulunmuş, burada Harranlı Yuhannâ b. Haylân, Ebû Bişr Mettâ b. Yûnus gibi âlimlerden istifade etme imkânına ulaşmıştır. Uzun bir süre Bağdat'ta kalan Fârâbî, şehirde yaşanan karışıklık nedeniyle Dimaşk'a gitmiş ve 950 yılında orada vefat etmiştir.⁵³

Künyesi tam olarak Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî olan filozof, Kindî ile başlayan İslâm dünyasındaki felsefi hareketin köşe taşlarından birisidir. İslâm dininin temel unsurlarını Yunan felsefinin ilgili konularıyla uzlaştırarak ortaya koyduğu düşünce tarzı kendisinden sonraki birçok filozofa ilham kaynağı olmuştur. Aristoteles'in eserlerini derinlemesine incelediği bilinmektedir. Hatta Fârâbî, Aristoteles'e ait olan bir eserin üzerine onu iki yüz defa okuduğunu yazmıştır. Aristoteles'in *Organon* adlı mantık külliyyatı üzerinde yaptığı çalışmalar neticesinde kaleme aldığı mantık kitapları onun Aristoteles'ten sonra ikinci öğretmen yani "Muallim-i Sâni" olarak anılmasına neden olmuştur. Bu yakıştırma ise Fârâbî'nin sonraki kuşaklara ne denli bir etki yaptığını göstermektedir.⁵⁴ Fârâbî'nin Kindî gibi birçok alanda eser verdiği bilinmektedir. Siyaset felsefesini anlattığı *el-Medînetül-Fâzıla* adlı kitabının yanı sıra *İhsâu'l-Ulûm*, *Kitâbu'l-Hurûf*, *Kitâbu'l-Burbân*, *Tahsilûs-Sa'ade* ve *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr* onun diğer önemli eserlerindedir. Kaynaklarda çok dil bildiği abartılı ifadelerle yer almaktadır. Lakin onun Türkçe, Arapça, Farsça bildiği bunların yanında ise Süryanice ve Yunanca ile çeşitli Orta Asya dillerine hâkim olduğu sanılmaktadır.⁵⁵

Filozofun ilimler tasnifi için başvurulacak ilk eser *İhsâu'l-Ulûm*'dur. Adı geçen kitap aynı zamanda bu alana dair verilen ve günümüze ulaşan ilk müstakil eser olma özelliği de taşımaktadır. Bunun yanı sıra *Kitâbu'l-Burbân* ve *Tahsilûs-Sa'ade* ise yine onun ilimlerin tasnifine dair görüşlerini belirttiği eserleridir. Fârâbî'ye göre ilimlerin tasnif edilmesiyle ele alınan ilimlerin üstünlüğü, konunun önemi, delillerin içeriği veya ilimlerin kıyası gibi konular değerlendirilir.⁵⁶ Ayrıca o, bu tasnif ile bir insanın hangi ilimlerde uzman olduğunun ve ilimleri ne ölçüde bildiğinin anlaşılacağını, hatta bildiğine dair yalan söylüyorsa bunun ortaya çıkacağını belirtmektedir.⁵⁷

Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm* adlı eserinde verdiği tasnifinde ilimleri ana başlıklar olarak beşe ayırır. Bunlar; dil ilmi, mantık ilmi, matematik ilmi, fizik (tabii ilimler) ve metafizik (ilahiyat), siyaset, fıkıh ve kelam ilimleridir. Fârâbî, bu başlıklar altında her ilmi ayrı ayrı incelemiştir. Onun ilimler tasnifi gerek içerik gerekse sınıflama yöntemi açısından oldukça özgündür. Zira Fârâbî, aklî ve naklî ilimler yada ilahî ve insanî ilimler gibi bir arımdan uzak kalarak ilimlerin kendi muhteviyatları özelinde bir tasnif ortaya koymuştur.⁵⁸ Müziğin içinde yer aldığı matematik ilmi ise filozof tarafından yedi kısma ayrılmıştır:

52 Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 32

53 Mahmut Kaya, "Fârâbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DLA)*, c. XII, s. 145-146.

54 Kaya, "Fârâbî", c. XII, s. 147.

55 Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 32.

56 Hüseyin Atay, "Bazı İslâm Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4 (1980), s. 6; Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 62.

57 Atay, "Bazı İslâm Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi", s. 6.

58 Ömer Bozkurt, "Günümüze Örnekliği Açısından Fârâbî'nin Vizyonu", *Diyanet İlmî Dergi*, 52/1 (2016), s. 106-107.

- Aritmetik
- Geometri
- Optik
- Astronomi
- Müzik (te'lif)
- Ağırlık
- Tedbir

Fârâbî, aritmetik, geometri ve müzik ilimlerini kendi içinde teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayırır. Astronomiyi ise o, yıldızlardan hüküm çıkarılan ilim olarak nitelediği astroloji ile yıldız ilminin matematik kısmı olan astronomi olmak üzere iki kısımda inceler. Optik ilmi de iki bölümdür. İlki kendisine direkt gelen ışık ile bakılan; ikincisi ise direkt olmayan ışık ile bakılan şeyleri incelemektedir. Fârâbî, optiğin bu ikinci kısmına aynalar ilmi de demektedir. Ağırlık ilmi ise yine kendi içinde iki çeşittir; ağır şeyleri hareket ettirme ilmi ve ağır şeyleri ölçme ilmi.⁵⁹ Ona göre, matematik ilimler içerisindeki aritmetik ve geometrinin teorik kısımları salt matematik olarak adlandırılır. Çünkü sadece bu iki ilim maddeden tamamen bağımsızdır. O mezkûr iki ilmi bütün ilimlerin özü olarak değerlendirmiştir.⁶⁰ Ayrıca Fârâbî matematik ilimlere soyutlama ilimleri (*el-ulûmu'l-intizâ'iyye*) de demiştir.⁶¹ O matematik ilminin fizik ve metafizik ile ortaklığı olduğunu belirtmektedir.⁶² Müfredat düzeninde önce gelen matematik ilmi salt olarak ele alındığında tabii ilimler ve metafizik ile iç içe durmaktadır.⁶³ Düşünürün tasnifinde müzik ilmi de matematik ilimlerin içinde olduğundan dolayı eğitim ve öğretimde başlıca bir yerde durduğu göze çarpmaktadır.

Kindî'nin aksine Pisagorcu görüşü benimsemeyen Fârâbî'nin müziğe bakışının Aristoksenos çizgisinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Her ne kadar Kindî ve Fârâbî'nin ilimler tasnifinde müzik matematik ilimlerinin bir şubesi olarak değerlendirilse de Fârâbî'nin müzik anlayışındaki farklılıklar eserlerinde açıkça görülmektedir. Buna göre müzik eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- *Kitâbu'l-Mûsîkâ'l-Kebîr*
- *Kitâbu'l-Îka'ât*
- *Kitâbu İhsâ'el-Îka'ât*
- *İhsâu'l-Ulûm*

59 Farabî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 27-38; Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, çev. Ömer Türker-Ömer Mahir Alper, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, s. 41-51; Farabî, *Mutluluğun Kazanılması*, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 7-10.

60 Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 154.

61 Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, s. 45.

62 Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, s. 45-46.

63 Bakar, *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, s. 154.v

Kaynaklarda bu eserler haricinde adı geçen eserler ise şunlardır:

- Kitabu'n fi'n-Nukle Muzâfen ile'l-Îka
- Kitâbu fi'l-Mûsikî
- Kitâbu'l-Medhal fi'l-Mûsikî
- Kitâbu Ustukusâtî'l-Îlmi'l-Mûsikî

Kitabu'n fi'n-Nukle Muzâfen ile'l-Îka adlı eser kaynaklarda zikredilmesine rağmen henüz gün yüzüne çıkmamıştır. *Kitâbu fi'l-Mûsikî* ise yine bulunamamış olup *Kitâbu'l-Medhal fi'l-Mûsikî* ile aynı eser olduğu düşünülmektedir. *Kitâbu'l-Medhal fi'l-Mûsikî* ve *Kitâbu İstiksâti'l-Îlmi'l-Mûsikî*'nin ise *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*'in içindeki bazı bölümler ile karıştırıldığı anlaşılmaktadır.

Fârâbî'nin müzik adına ortaya koyduğu en kapsamlı ve ünlü eseri şüphesiz ki *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*'dir. Abbasi Halifesi Razi Billah döneminde vezirlik yapmış olan Ebu Ca'fer Muhammed b. Kasım el-Kerhi'nin isteği doğrultusunda 930 yılında telif edildiği bilinmektedir.⁶⁴ Asıl adı *Kitâbu Sınâ'ati İlmi'l-Mûsika* olan eser, ilk olarak bir hekim olan ve biyografik eserler de kaleme alan İbn Ebû Usaybia tarafından bilinen isimle anılmıştır. *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, iki kitap halinde telif edilmişse de ikinci kitap henüz bulunamamıştır. İlk kitap ise *el-Medhal ila Sınâ'ati'l-Mûsika* ve *eş-Sınâ'a Nefsühâ* isimleriyle iki bölümden oluşmaktadır.⁶⁵ Fârâbî bu iki başlık altında birçok konuya değinmiştir. Bunlar arasında müziğin anlamı, melodi (lahn), aralıklar, diziler, cinsler, geçişler, ikâlar, oranlar, beste, sesin oluşumu, tiz ve pes sesler, enstrümanlar ile bilgiler ve onlar üzerindeki icra şekilleri, nazarî ve amelî esaslar gibi konular yer almaktadır.⁶⁶ Bu yönüyle eser yazılmış en geniş müzik nazariyatı kitabı olarak değerlendirilmektedir.⁶⁷ *Kitâbu'l-Îka'ât* ve *Kitâbu İhsâ'el-Îka'ât*'da ise ikâlara dair çeşitli bilgiler bulunmaktadır.

Fârâbî, zikredilen eserinde Antik Yunan filozoflarının müziğe dair eserlerinde muğlak kalan yerleri şerh ettiğini, elde edilen her bir şeyin önemine vurgu yaptığını belirtmektedir.⁶⁸ Fârâbî, bu eseri kaleme alırken eski ve yeni müelliflerin⁶⁹ müziğe dair yazdıklarını inceleyip karşılaştırdığını da belirtmektedir. Aksi halde yazılacak bir eserin eskinin tekrarı ve o bilgileri sahiplenme anlamına geleceğini belirtirken bunun ahlakî olmayacağına vurgu yapmaktadır. Bu hassasiyetini dile getirirken, eskilerin verdiği bilgiler hatalı ya da eksik de olsa onların sadece ilmin ilerlemesini istediğini ifade ederek mezkûr müelliflere saygısını göstermiştir.⁷⁰ Nitekim onun bu ifadeleriyle yeni ve güncel bir müzik nazariyatı ortaya koymaya çalıştığını anlamaktayız. Bazı

64 Ahmet Hakkı Turabi, "el-Mûsika'l-Kebîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXI, s. 256.

65 Turabi, "el-Mûsika'l-Kebîr", s. 256.

66 Turabi, "el-Mûsika'l-Kebîr", s. 256.

67 Ahmet Hakkı Turabi, "Fârâbî'nin Musikî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri", *Uluslararası Fârâbî Sempozyumu Bildirileri*, Elis Yayınları, Ankara 2005, s. 54.

68 Turabi, "Fârâbî'nin Musikî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri", s. 53; Henry George Farmer, *Historical Facts for the Arabical Musical Influence*, New Temple Press, London, s. 68.

69 Fârâbî'nin eski müelliflerden kastı Antik Yunan filozoflarıyken, yeni müellif olarak niteledikleri ise Halil b. Ahmed. İshak el-Mevsilî ve Kindî olarak düşünülmektedir. Detaylı bilgi için bk. Turabi, "el-Mûsika'l-Kebîr", s. 256.

70 Kubilay Kolukırcık, "Bir İslâm Filozofu Olan Farâbî'nin Müzik Yönü", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/19 (2014), s. 36-37.

Batılı araştırmacılar da Fârâbî'nin müzik teorisi anlamında Antik Yunan'dan daha bilimsel bir konumda olduğunu ve onları geçtiğini söylemektedirler.⁷¹

Fârâbî'nin İhsâu'l-Ulûm'da müziği matematik ilimlerin altında gördüğünü belirtmiştik. Kindî gibi o da Orta Çağ'ın bu sınıflama anlayışına göre müziği konumlandırmıştı. Ancak onun tasnifinde dört ilmin ilave olarak optik, tedbir ve ağırlık ilimlerinin yer almasının yanı sıra filozofun müziği amelî ve nazarî olarak da ikiye ayırarak konuya farklı bir bakış açısı kazandırdığını görmekteyiz. Bu durum onun sadece söz konusu ilmin nazarî yönüne değil, amelî yani icra kısmına verdiği önemi de göstermektedir ki, kendisi de büyük bir müzisyen olarak tarihe geçmiştir.⁷² Amelî müzik, Fârâbî'nin tabiri ile notaların doğal ya da yapay lahnlar üreten bir enstrümanla çıkarılarak yapılması işidir. Doğal enstrümanlara hançere, küçük dil, burun gibi insan vücudunun ses ile alakalı bölümleri verilebilirken, yapay enstrümanlara örnek olarak ise ud, ney gibi icat edilmiş aletler gösterilebilir.⁷³ Kişinin birbiriyle uyumlu melodilerden oluşan bir beste yapmasının Fârâbî'ye göre ilk koşulu melodiyi zihinde tasarlamaktır. İkinci kısım ise zihinde tasarlanan bu melodinin doğal ya da yapay bir enstrüman vasıtasıyla duyulabilir hale getirilmesidir.⁷⁴ Bu vesileyle müziğin amelî yönü, müzik aletlerinin geliştirilmesi ve seslerin daha net çıkarılması gibi konularla da ilgilenmektedir.⁷⁵ Nazarî müzik ise icra ile ilgili bütün konuların aklî ve ilmî yönünü araştırmaktadır. Fârâbî, nazarî müziğin bu konularını ise beşe ayırmaktadır:⁷⁶

- Müzik ilminin esasları ve ilkeleri: Bu ilkelerin kullanımı, bu ilmin nelerden oluştuğu ve bu ilmi araştıran kişinin nitelikleri gibi konuları kapsamaktadır.
- Müzik ilminin usulleri: Nağmelerin neler olduğu, kaç tane oldukları, türleri, birbirleriyle olan ilişkileri ve bunların ispatları gibi konuları kapsamaktadır.
- Müzik aletlerinin çeşitleri hakkındaki burhanlar ve sözler arasındaki uyumlar
- İnkâların (ritm usulleri) sınıfları/türleri
- Melodilerin oluşturulması (kompozisyon): Bir düzen içerisinde oluşturulmuş sözler (şiiirler), amaçlara göre melodilerin üretilme yöntemleri ve bu melodilerin daha etkili olması için gerekli olan hususlar gibi konuları kapsamaktadır.

Fârâbî, müziğin özellikle teorik alanlarının matematikle olan ilişkisini, tellerin birbirilerine oranları ve notaların arasındaki uzaklıkların hesaplanması gibi konular vesilesiyle göstermektedir. Örneğin filozof, udun perde yerlerini yani notaların basılacağı yerleri bazı matematiksel hesaplar yaparak vermektedir. Buna göre o, üst eşikten alt eşığe kadar olan uzunluğu bir birim

71 Farmer, *Historical Facts for the Arabical Musical Influence*, s. 68, 291; Henry George Farmer, *A History of Arabian Music*, Burleigh Press, Bristol 1929, s. 175.

72 Hüseyin Akpınar, "Musikişinâs Bir Filozof Olarak Fârâbî", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2001), s. 178.

73 Farabî, *İlimlerin Sayımı*, s. 35.

74 Kolukırık, "Bir İslâm Filozofu Olan Farâbî'nin Müzik Yönü", s. 44.

75 Turabi, "Klasik İslam Düşüncesinde Musiki Tasavvuru", s. 111.

76 Farabî, *İlimlerin Sayımı*, s. 35-36.

olarak kabul ederek perdelerin oranlarını göstermiştir. Bu oranlar ve tekabül ettiği perde isimleri şu şekildedir:⁷⁷

Perde Yerleri	Perde İsimleri	Oranlar
Boş Tel	Mutlak	1
1. Perde	Mücennebü's-sebbâbe	243/256
2. Perde	Mücennebü's-sebbâbe	17/18
3. Perde	Vustâ fürs mücennebi	149/162
4. Perde	Vustâ zelzel mücennebi	49/54
5. Perde	Sebbâbe	8/9
6. Perde	Mücenneb vusta	27/32
7. Perde	Vustâ fürs	68/81
8. Perde	Vustâ zelzel	22/27
9. Perde	Bınsır	64/81
10. Perde	Hınsır	3/4

Fârâbî, ud üzerinden geniş izahlarda bulunsa da Kindî gibi bu müzik aleti ile âlem arasındaki ilişki üzerine bir felsefe kurmamış, bu tür bir yaklaşıma eserinin hiçbir yerinde girmemiştir. Nitekim bu iki filozofun ayrıştığı temel nokta da onların yaklaşımlarındaki bu farklılık olmuştur. Bunun yanı sıra Fârâbî müziğin insan psikolojisine olan etkilerinden de bahsetmekten geri kalmamıştır. Ona göre müzik, yapılan besteler cinsinden mulezze, infialî ve muhayyel olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Mulezze türünden olan besteler insanda neşe, sevinç gibi duygular uyandırmaktayken, infialî türünden besteler de insanın duyularını harekete geçirerek onları karamsar düşüncelere sürüklemektedirler. Muhayyel besteler ise insanın hayal gücünü harekete geçirecek etki etmektedir.⁷⁸ Fârâbî, nazarî müziği beşe ayırırken bunlardan birisini de melodilerin amaca göre üretilmesinden ve onların nasıl daha etkili olacağına belirlenmesinden bahsetmişti. Görülüyor ki filozof, müziğin psikolojik etkilerinin temellerini de bilimsel olarak izah etmeye çalışmıştır.

Fârâbî, Kindî'nin mevcut müzik eserlerinde rastlamadığımız ve müzik ilminin ana unsurlarından biri olan ses konusunu detaylı bir şekilde incelemiştir. Buna göre ses, iki cismin birbirine çarpması ile arada kalan havanın dışarı çıkması sonucu oluşmaktadır. Ancak ona göre bu iki cismin birbirine direnç göstermesi gerekmektedir. Aksi halde cisimler birbirlerine doğru eği-

77 Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, thk. ve şerh Gattâs Abdülmelik Hâşebe-Mahmud Ahmed el-Hıfînî, Dâru'l-kâtibî'l-Arabiyye, Kahire trs., s. 514.

78 Kolukırık, "Bir İslâm Filozofu Olan Fârâbî'nin Müzik Yönü", s. 48; Yalçın Çetinkaya, "Fârâbî'nin İlimler Sayımı ve Mûsikî", *10. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Fârâbî*, ed. Ejder Okumuş, İnsan Yayınları, İstanbul 2019, s. 170.

leceklerinden dolayı herhangi bir sesin çıkması mümkün değildir. Yumuşak olan cisimlerin durumu bu şekildedir. Sert cisimlerin böylesine bir eğilme durumu olmayacağından çarpışıklarında ortaya bir sesin çıkması doğaldır. Fârâbî'nin bu tanımındaki en önemli ayrıntı ise daha sert olan cismin vuran olmasının gerekliliğidir. Çünkü ancak güçlü olan cisim vuran olursa o çarpışmadan ses çıkması olasıdır.⁷⁹ O, bu tanımına ilaveten bir kırbaçtan çıkan ses ile ilgili bir örnek verse de bazı filozoflar tarafından hem kırbaç örneğinden dolayı hem de sesin oluşması konusunda yaptığı izahattan dolayı eleştirilmiştir.⁸⁰ Fârâbî, bu sesleri işitme duyusunun nasıl algıladığını da açıklamaktadır. Ona göre sesi taşıyan ve ileten havadır. Ses, havadaki parçacıkları kullanarak ilerlemesini sürdürür. Bu ilerleme kişinin kulağına ulaştığı anda ise işitme gerçekleşmektedir.⁸¹

O halde, Fârâbî, sesin oluşumunu fizikî ilkeler çerçevesinde açıklamaya çalışmaktadır. Kindî ise müziğin ve dolayısıyla sesin kaynağını Pisagorcu görüş çerçevesinde kozmolojik zeminde açıklamıştı. Fârâbî'nin müzik felsefesinde ise buna benzer bir yaklaşım bulunmamaktadır.⁸² Ona göre müzik, ilkelerinin bir kısmını aritmetikten alırken bazılarını ise fizikten almaktadır. Örnek olarak aritmetik, belli bir notanın çıkması için perdenin enstrüman klavyesi üzerinde nereye yerleştirileceğinin hesabı ile ilgilenirken, fizik ise notanın temelde bir ses olması bakımından müzikle ilgilenmektedir. Bu durum ise müziğin fizik ilimleri ile olan ortaklığını göstermiş olmaktadır.⁸³

Müzik felsefesi ve nazariyatı bağlamında Pisagorcu felsefeyi takip edenlerin aksine Aristoksenos'un görüşlerine itibar eden Fârâbî, gök cisimlerinin hareketleri ile müzikteki sayısal oranlar etrafında kurulan söz konusu görüşün aksine Aristoksenos'un duyuma dayalı müzik teorisini benimsemiştir. Kindî ile Fârâbî'nin müzik teorisi adına en belirgin biçimde ayrıştıkları nokta ise temelde bu konu olmuştur. Fârâbî, sayılar ekseninde değerlendirilen Pisagorcu müzik anlayışının teorideki hesaplamalarının kulağa ters gelen yanlarını yeniden ele almıştır. O kendi müzik teorisini duyuma göre düzenleyerek yeni oranlar ortaya koymuştur.⁸⁴ Nitekim Fârâbî, müziğin insanın doğal güdülere ve iç yönelimi neticesinde açığa çıkması fikrine dayanan daha rasyonel bir teori ortaya koymaktadır. Görüleceği üzere bu tez Pisagorcu görüşteki metafiziksel zemininin aksine müziğin mevcudiyetini fizikî zeminde açıklama çabasıdır.⁸⁵

Sonuç

İslâm düşünürleri, ilk sistematik şeklini Aristoteles ile alan ilimler tasnifine büyük bir teveccüh göstermişlerdir. Öyle ki birçok filozof bu konuya hayli ilgi duyarak, İslâm düşüncesinde bir ilimler tasnifi geleneği oluşturmuşlardır. Bu tasniflerin içerisinde müzik ilmi genel olarak yer

79 Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, s. 212-213

80 Fazlı Arslan, "Safiyüddîn Abdülmümin el-Urmevî'nin er-Risâletü's-Şerefiyye'sinde Mûsikî Matematiği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/2 (2005), s. 275.

81 Fârâbî, *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, s. 214.

82 Turabi, "el-Mûsikâ'l-Kebîr", s. 257.

83 Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, s. 36-48.

84 Turabi, "Fârâbî'nin Musikî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri", s. 55.

85 Amnon Shiloah, *Music in the World of Islam: A Socio-cultural Study*, Scholar Press, Guildford 1995, s. 54.

almakla birlikte, matematik ilimlerinden ayrı düşünüldüğü müstesnadır. Nitekim quadrivium olarak bilinen aritmetik, geometri, astronomi ve müzik şeklindeki tasnif, birçok Müslüman düşünür tarafından da kabul görmüştür.

İslâm düşüncesinde ilimleri tasnif eden ilk filozof ise günümüze ulaşan eserler bağlamında Kindî'dir. Onun tasnifinde Aristoteles'in sınıflamasının esas alındığını görmekteyiz. Bu tasnifte ise müzik; aritmetik, geometri ve astronomi ile birlikte matematik ilimlerinin altında değerlendirilmiştir. Ancak filozof, müziğe sadece ilimler tasnifinde yer verip geçmemiştir. Müziğin teorik ve pratik alanlarına verdiği katkının yanı sıra onun müziği felsefi bir temelde ele aldığını da söylemek durumundayız. Eserlerinden hareketle onun, ilimler tasnifinde müziği koyduğu matematik ilimlerdeki yerinin altını fazlasıyla doldurduğunu görmekteyiz. Müzik, diğer matematik ilimleriyle iç içe irdelenmekte, sayısal oranlardan âlem ile olan ilişkisine kadar geniş bir biçimde ele alınmaktadır. Bunların yanı sıra psikolojinin de müzik ile olan ilişkisi Kindî'nin düşüncesinde karşımıza çıkmaktadır. Yaşadığı dönem dikkate alındığında çok erken denilebilecek bir zamanda Kindî, müzik aletleri ile insanın ruhu ve cismi arasında ilişki kurmuştur. Bu bağlamda hangi ritmin veya makamın insan nefsinin hangi yönüne hitap ettiğini tespit etmiştir. Onun ud tellerinin titreşimlerini insanın hüznün, cesaret gibi yönleriyle ilişkilendirmesi, belki o günün Müslüman toplumu için ileri bir görüş olsa da bugünün müzik teorisyenleri tarafından sözü edilen hususların kabul gördüğü de bir gerçektir. Nitekim onun bu yöntemi kendisine hem bir mantıklı çerçeve hem de felsefi bir bütünlük sağlamaktadır.

Düşünce tarihindeki en önemli şahsiyetlerinden biri olan Fârâbî ise hem ilimler tasnifi adına kaleme aldığı *İhsau'l-Ulûm* ile hem de müzik alanındaki eseri *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebir* ile önemli bir etki yapmıştır. Onun ilimler tasnifi oldukça detaylı olup kendine has özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. Bu nedendir ki İslâm felsefesinde ilk sistematik ilimler tasnifi olarak kabul edilmektedir. Müziğin, matematik ilimler içerisinde yer almasının yanı sıra matematiğin söz konusu dört ilimle sınırlandırılmayıp optik, tedbir ve ağırlık ilimlerinin ilave edildiğini görmekteyiz. Ayrıca müziğin, amelî ve nazarî olarak iki kısımda incelenmesini de yine Fârâbî'nin özgün bir yanı olarak değerlendirebiliriz. *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebir*'de ortaya koyduğu teorik ve pratik unsurlar ise bu kitabın, sonraki her müzisyenin ve filozofun atf yaptığı alanının ana kaynaklarından birisi olmasını sağlamıştır. Onun hem müzisyen hem de birçok ilimde mahir bir filozof olması, müziği daha iyi anlamasına ve bilimsel bir görüş ortaya koymasına büyük katkı sağlamıştır. Nitekim onun felsefi yöntemi müzik dâhil ilimleri sistematik ve ilmî bir zemin içinde değerlendirmektir. Müziğin ilmini temelde matematik ilimleriyle ilişkilendirmesinin yanı sıra konusunun ses olması bakımından fizik alanına da girdiğini belirtmiştir.

Sonuç olarak Kindî ve Fârâbî, müziği ilimler tasnifinde geleneksel sınıflamaya uygun bir şekilde, matematik ilminin bir şubesi olarak değerlendirmişlerdir. Ancak ortaya koydukları müzik anlayışlarındaki farklılıklar, onların düşünce biçimlerinin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Kindî, müziğe yaklaşımını gök cisimlerinin hareketleri ile müzikteki sayısal oranlar ve bunların yeryüzündeki canlılara olan etkisi üzerinden kurulan Pisagorcu görüş üzerine kurmuştur. Fârâbî ise Pisagorculuğun mistik görüşlerine nazaran daha bilimsel olan bir yol seçerek müzik teorisi ve felsefesi adına ciddi bir fark yaratmıştır.

Kaynakça

- Akan N., *Platon'da Müzik*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Akpınar H., "İlimler Tasnifinde Müsiki'nin Yeri", *İstem*, 3/5 (2005).
- "Musikîşinâs Bir Filozof Olarak Fârâbî", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2001).
- Arıcı M., "Temel Problemler Ekseninde *Tasnîfü'l-ulûm ve Enmûzecü'l-ulûm* Literatürleri", ed. Müstakim Arıcı, *İlimleri Sınıflamak*, Klasik Yayınları, İstanbul 2019.
- Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, c. I (A-Z), İzmir 1985.
- *Politika*, çev. Özgüç Orhan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Arslan F., "Safiyüddîn Abdülmümin el-Urmevî'nin er-Risâletü'ş-Şerefiyye'sinde Müsiki Matematîği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/2 (2005).
- Atay H., "Bazı İslâm Filozof ve Düşünürlerine Göre İlimlerin Sayımı ve Tasnifi", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 4 (1980).
- Bakar O., *İslam Düşüncesinde İlimlerin Tasnifi*, çev. Ahmet Çapku, İnsan Yayınları, İstanbul 2012.
- Beitia A. C., "Kindî'de İlimlerin Sınıflandırılması", çev. Emrullah Yüksel, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (1982).
- Bozkurt B., "İhvân-ı Safâ'da Ontolojik Uyum-Teleolojik Bağlam", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/19 (2018).
- Bozkurt Ö., "Günümüze Örnekliği Açısından Fârâbî'nin Vizyonu", *Diyanet İlmî Dergi*, 52/1 (2016).
- Cevizci A., *Büyük Felsefe Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2017.
- Çetinkaya Y., "Fârâbî'nin İlimler Sayımı ve Müsiki", *10. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Fârâbî*, ed. Ejder Okumuş, İnsan Yayınları, İstanbul 2019.
- Erdoğan E., "Platon ve Aristoteles'in Bilimlere İlişkin Sınıflamaları", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2009).
- Farabî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- *Kitâbu'l-Burhân*, çev. Ömer Türker-Ömer Mahir Alper, Klasik Yayınları, İstanbul 2017.
- *Kitâbu'l-Mûsikâ'l-Kebîr*, thk. ve şerh Gattâs Abdülmelik Haşebe-Mahmud Ahmed el-Hıfînî, Dâru'l-kâtibi'l-Arabiyye, Kahire trs.
- *Mutluluğun Kazanılması*, çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Farmer H. G., *A History of Arabian Music*, Burleigh Press, Bristol 1929.
- *Historical Facts for the Arabical Musical Influence*, New Temple Press, London.
- Gökberk M., *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2010.
- Ihvân-ı Safâ, "Matematik Kısımının Birinci Risâlesi: Sayılar Hakkında", çev. Bayram Ali Çetinkaya, *Ihvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017.
- Kaya M., "Fârâbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XII.
- "Kindî, Ya'kûb b. İshak", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVI
- Kindî, "Aristoteles'in Kitaplarının Sayısı Üzerine", *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015.
- "Beş Terim Üzerine", *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015.
- "İlk Felsefe Üzerine", *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmut Kaya, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015.

- “Kitâbu’l-Musavvitâtî’l-Veteriyye min Zâti’l-Veterî’l-Vâhid ilâ Zâti’l-Aşrâti’l-Evtâr”, çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- “Risâle fî Eczâ Hubriyye fî’l-Mûsîka”, çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- “Risâle fî Hubr Sınâati’t-Te’lif”, *el-Kindî’nin Mûsikî Risâleleri*, çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- “Risâle fî’l-Luhûn ve’n-Nağam”, çev. Ahmet Hakkı Turabi, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 175.
- Kolukırık K, “Bir İslâm Filozofu Olan Farâbî’nin Müzik Yönü”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/19 (2014).
- Meçin M., “İhvân-ı Safâda Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2014).
- Peters F. E., *Antik Yunan Felsefesi Terimleri* Sözlüğü, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Shiloah A., *Music in the World of Islam: A Socio-cultural Study*, Scholar Press, Guidford 1995, s. 54.
- Şahin E., “Fârâbî’nin İlimler Tasnifinin Latin Dünyasına Geçışı ve Kabulü”, *Diyanet İlmî Dergi*, 52/1 (2016).
- Toksöz H., “Kindî’nin Düşünce Sisteminde Müzikal Seslerle Âlemdeki Düzen Arasındaki İlişki”, *Diyanet İlmî Dergi*, 54/2 (2018).
- Turabi A. H., “Ebû Ya’kûb b. İshâk el-Kindî’nin Müzik Risâlelerinde Tesbit Edilen Terimler”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (2003).
- “el-Mûsîka’l-Kebîr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXI.
- “Fârâbî’nin Mûsikî Alanındaki Görüşleri ve Eserleri”, *Uluslararası Fârâbî Sempozyumu Bildirileri*, Elis Yayınları, Ankara 2005.
- “Klasik İslâm Düşüncesinde Mûsikî Tasavvuru”, *Sanat ve Klasik*, ed. Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2016.
- *el-Kindî’nin Mûsikî Risâleleri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- Turgut K. A., “İslâm Felsefesinde İlimler Tasnifi Geleneği”, *İslâm Felsefesi*, ed. İ. Erdoğan-E. Demirpolat, Lisans Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul 2018.
- Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 10. Baskı, Ankara 2005.
- Yıldırım A., “İshâk Bin Hasan Tokadî’nin İlimler Tasnifi ve Mantık İlmine Dair Görüşleri”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2018).
- Yüksel A. Y., *İslâm’da Bilim Tarihi: Başlangıçtan Osmanlı Döneminin Sonuna Kadar*, Kitap Dünyası Yayınları, İstanbul 2017.
- Adamson P, “Al-Kindî”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2018 Edition)*; <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/al-kindî/> (erişim tarihi: 31.07.2019).
- Cartwright M., “Muse”, *Ancient History Encyclopedia*; <https://www.ancient.eu/muse/> (erişim tarihi: 26.03.2020).
- Willmann O., “The Seven Liberal Arts”, Vol. 1. New York: Robert Appleton Company, 1907, *The Catholic Encyclopedia*; <http://www.newadvent.org/cathen/01760a.htm> (erişim tarihi: 06.03.2019).